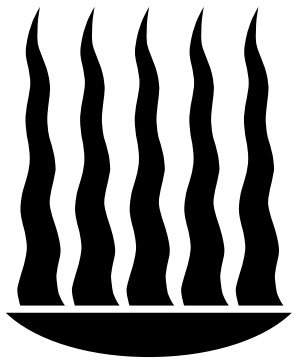
MIKKO SILLFORS

PROMETHEUKSEN PERINTÖ

ATEISMIN MAAILMANHISTORIA



Gaudeamus

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Suomen tietokirjailijat ry on tukenut teoksen kirjoittamistyötä.

Copyright © 2026 Tekijä & Gaudeamus Oy

Gaudeamus Oy
Kaisaniemenkatu 13 A
00100 Helsinki
www.gaudeamus.fi

Tuoteturvallisuuteen liittyvät tiedustelut:
info@gaudeamus.fi

Kansi: Pekka Krankka

KL 11, 21

ISBN 978-952-345-378-4

Painopaikka: Tallinna Raamatutrükikoja OÜ,
Tallinna 2026

FSC
www.fsc.org
MIX
Paperi | Tukee vastuullista metsänhoitoa
FSC® C139361

SISÄLLYS

JOHDANTO: ATEISMIN MAAILMANHISTORIA ILMIÖNÄ 11
Ateismin määritelmä ja keskeisiä käsitteitä 16
Ateismin lyhyt vai pitkä historia? 27
Kirjan näkökulma, aineisto ja sisältö 32

I
TEISTISEN USKONNON JA ATEISMIN ALKUJUURET

1 IHMISEN KEHITTYMINEN USKONNOLLISEKSI OLENNOKSI 37
Ensimmäinen kehitysvaihe – tunnerituaalinen henkisyys 39
Toinen kehitysvaihe – kielen ja mielikuvituksen kehitys luo jumalauskon 40
Löytyykö metsästäjä-keräilijäkulttuureista epäuskoa? 48
Kolmas kehitysvaihe – sivilisaatioiden synty ja suuret jumalat 53
”Käytä päiväsi iloisesti” ja faarao Akhenatenin monoteismi 60

2 AKSELIAIKA – IHMISKUNNAN MURROSKAUSI 65
Antiikin Kreikan filosofiset koulukunnat 66
Miletos ja luonnonfilosofian kehittyminen 68
Ateenan ateismisyytökset ja ensimmäiset ”varmat” ateistit 71
Atomismi ja epikurolaisuus – elämästä nauttimista ilman jumalia 81
Leontion ja Themista – ensimmäiset nimeltä tunnetut naisateistit? 87
Skeptikot ja oman tietämättömyyden tuoma mielenrauha 89
Mistä Ateenan ateistinen ajattelu kumpusi? 94

Intian uskonnollisuus ja epäilyn alkuperä 95
Cārvāka – ensimmäinen uskontokriittinen ateistinen koulukunta 100
Jainalaisuus – ikuinen maailma ilman luojaa 107
Buddhalaisuus – kärsimyksestä valaistumiseen ilman jumalia 109
Nāgārjunan "skeptinen buddhalaisuus" 113
Jumalattomat koulukunnat ajattelunvapauden hedelmänä 115
Muinainen Kiina – luonnollisia selitysmalleja maailman ilmiöille .. 118
Jumalia hylkivän naturalismin ensimerkkejä 119
Taolaisuus – luonnonmukaista virtaavaa elämää 122
Naturalistinen kungfutselaisuus – "Taivas ei kuule sinua" 124
Muinainen Japani – kami ja universumin ykseydellinen energia 129

3 ANTIIKIN ROOMAN NATURALISMI JA KRISTINUSKON OMAKSUMINEN 133
Lucretius: "Luonto tekee kaiken itse ilman jumalien apua" 134
Jumalattomuus Raamatussa – "Mieletön se, joka ajattelee: 'Ei Jumalaa ole.'" 143
Kristityt "ateistit" – vainotuista vainoajiksi 148

II
IDÄN JUMALATTOMISTA LÄNNEN RADIKAALIIN MAALLISTUMISEEN

4 EPÄUSKOA USKONNON VARJOSSA 155
Epäilyä islamin kulttuuripiirissä 156
Kapinointia uskontoa vastaan islamin kultakauden Bagdadissa 157
Persialainen runous ja ateistiksi tulkittu Omar Khaijam 162
Mielen ja luonnon ykseys keskikeisarikunnan Kiinassa 165
Anarkistinen ja skeptinen chán-buddhalaisuus 166
Maallistunut uuskungfutselaisuus 168
Intialainen jumalia hylkivä ajattelu 173
Jumalauskoa kritisoivat buddhalaiset ja jainalaiset 174
Materialistit ja skeptikot: Jayarāśi ja Śrī Harṣa 175

Oliko keskiajan kristityssä Euroopassa ateisteja? 178
Kristinusko eurooppalaisen maailmankuvan perustana 179
Länsi-Eurooppa alkaa erottua idästä 182
Inkvisition pöytäkirjat skeptisismin ilmentäjänä 186

5 ATEISMI HERÄÄ UUDEN AJAN EUROOPASSA 195
Renessanssi, antiikin perinnön löytäminen ja tieteen kehittyminen 198
De rerum natura ateistisen ajattelun alkusysäyksenä 199
Skeptisismin nousu ja kokeellisen tieteen alkuvaiheet 207
Löytöretket ja avartuva maailmankuva 212
Uskonpuhdistus – Eurooppa kriisissä 218

6 VALISTUSAIKA – ATEISMIN RADIKALISOITUMINEN 225
Klandestiinitekstit – uuden ajan varhaisimmat ateistiset kirjoitukset 228
Kolme vaarallista filosofia 232
Thomas Hobbes – maallistuneen yhteiskuntasopimusteorian luoja 232
"Jumala eli luonto" – Baruch Spinozan naturalistinen panteismi 235
Pierre Bayle – "Ateismi ei välttämättä ole moraalittomuuden syy" 243
Euroopan ensimmäiset julkiateistit: Matthias Knutzen ja Kazimierz Łyszczyński 245
Ateistista vapaa-ajattelua Britteinsaarilla 247
Thomas Aikenhead – totuuden etsijä henkensä kaupalla 249
Radikaali panteisti John Toland 251
Mandevillen Mehiläissatu – luonnonvalinnan ja "näkymättömän käden" perusta? 253
David Hume – skeptinen ateisti ja luonnonvalinnan kannattaja? 258
Ranskalainen uskontokriittinen ateismi 263
Jean Meslier – radikaalin ateistipapin testamentti 264
Paroni d'Holbachin salonki ja ensimmäinen ateistinen kirjakampanja 266
Ranskan vallankumous ja ateistinen "järjen kultti" 274
Vallankumouksen naisateistit – Olympe de Gouges ja Sophie de Grouchy 278
Ateismi ja itsekkään julmuuden oikeutus: markiisi de Sade 282

III
ATEISMIN YLEISTYMINEN JA POLITISOITUMINEN

7 ATEISMIN MUOTOJA MODERNISOITUVASSA EUROOPASSA ... 289

Romantiikan uudenlaiset Prometheus-tulkinnat ... 291

Goethen kapinallinen Prometheus ja spinozalaisuus ... 292

Vapautettu Prometheus ja Frankenstein: Shelleyn avioparin radikaali perintö ... 294

Tieteellinen ateismi ... 304

Uskonnollis-skientistinen ateismi ja Comten ihmisyyden uskonto ... 307

Darwinismi – luonnonvalinnan tieteellinen selitys ... 309

Ernst Haeckelin skientistinen monismi ... 314

Sigmund Freud ja ateistinen psykoanalyysi ... 315

Bertrand Russellin uskontokritiikki ... 319

Tieteellistä ateismia Suomessa: Edvard Westermarck ... 322

Eksistentiaalinen ateismi ... 326

Friedrich Nietzsche: "Jumala on kuollut" ... 327

Sartre, de Beauvoir ja Camus – ranskalaiset ateistikirjailijat ... 334

Vapaa-ajattelijat alkavat järjestäytyä ... 338

8 USKONTOKRIITTINEN ATEISMI MAAILMAN MUUTTAJANA ... 343

Aktivistinen jumalattomuus Yhdysvalloissa ... 344

Musta Prometheus – afroamerikkalainen uskonnon hylkääminen ... 345

"Baabelin portto" – feministinen uskontokritiikki ... 350

Karl Marxin visio uskonnon häviämisestä ... 355

Kommunistimaiden poliittinen valtioateismi ... 360

Neuvostoliiton valtioateismi ja pyrkimys uskonnon hävittämiseen ... 361

Kommunistinen valtioateismi "maallisena uskontona" ... 369

Neuvostoliiton romahdus ja aika valtioateismin jälkeen ... 371

Uskonnonvapaus uhattuna ateistisessa Kiinassa ... 373

Pohjois-Korean juche-aate kansalaisuskontona ... 378

Albania – maailman ainoa virallisesti ateistinen valtio ... 381

Kommunistimaat – utopiasta ateistiseen despotiaan ... 385

Intian ateistit hindulaisuutta ja perinteitä vastaan ... 388

Bhagat Singh – vallankumouksellinen ateisti ... 388

Periyar – "Se, joka palvoo jumalaa, on barbaari" 389
Bhimrao Ramji Ambedkarin yhteiskunnallinen buddhalaisuus 391
Jiddu Krishnamurti – "totuus on poluton maa" 392

9 ATEISMIN MONIMUOTOISUUS MAALLISTUVASSA LÄNNESSÄ .. 397
Maallistuminen populaarikulttuurissa ja 2000-luvun murros 398
Uusateismi: "Usko on absurdia ja vaarallista" 402
Ateistinen henkisyys – silta ateismin ja teistisen uskonnon välillä? 410
Parodiauskonnot ja ateistinen huumori 414

10 ATEISMIN JA USKONNON VUOROVAIKUTUS ERI KULTTUUREISSA 419
Sulkeutuneen Japanin ateisti: Yamagata Bantō 420
Latinalainen Amerikka: katolisen kirkon ja maallistumisen ristivedossa 423
Ateismin ja humanismin muotoja eteläisessä Afrikassa 429
Islamista poiskääntyneet ateistit 436
Ateismia alkuperäiskansoissa: esimerkkinä maorit ja anishinaabet 447

YHTEENVETOA JA TULKINTAA: MITÄ ATEISMIN MAAILMANHISTORIASTA VOIDAAN OPPIA? 455
Onko ateismi ilmiönä vanha vai uusi? 456
Mistä ateismi johtuu ja miksi se on yleistynyt vasta modernilla ajalla? 463
Miksi taisteleva ateismi voimistui juuri Euroopassa? 474
Miltä näyttää ateismin tulevaisuus? 479

VIITTEET 487
KIRJALLISUUS 517
KUVALÄHTEET 555
KIITOKSET 556
KIRJOITTAJA 558